

Горохолінська Ірина Володимирівна,

докторка філософських наук,

доцентка кафедри філософії та культурології

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

orcid.org/0000-0001-7921-8245

i.horokholinska@chnu.edu.ua

«ВІЗУАЛІЗАЦІЯ» СОЦІАЛЬНИХ ФУНКЦІЙ РЕЛІГІЇ ЧЕРЕЗ ОПТИКУ ВІЙНИ

Авторка статті аналізує комплекс релігієзнавчих проблем, що водночас дотичні і до філософії та психології релігії – соціальні функції релігії в аспекті трансформації їхньої дієвості в умовах сьогодення в Україні. Водночас це й дослідження власне особливостей релігійної свідомості та механізмів постулювання релігійних цінностей. Адже практичний зріз цих компонент релігії ми можемо спостерігати саме у сфері соціальної активності та соціальної відповідальності.

Для вивчення цієї проблематики у статті обрано конкретну оптику – осмислення ситуації війни. Саме а руслі аналізу соціального та психоемоційного тла, котре характерне для буття релігії в українському суспільстві в умовах теперішньої російсько-української війни, і здійснюється рефлексія довкола соціальних функцій релігії. У фокусі дослідницької уваги передусім терапевтична та культуроформуюча функції. Але як наслідок згадуються й особливі конотації в цьому контексті й інтегративно-дезінтегративної та світоглядної функції.

Аналізуючи відповідні функції релігії у їхньому впливові на аспекти національно-культурного і громадянського самоусвідомлення та вибору, специфіку релігійної свідомості через призму війни, авторка торкається понять соціальної відповідальності та гуманітарної безпеки й місця в них релігійного складника. Зроблено висновок про особливу цінність релігієзнавчої просвіти (і не тільки в академічному просторі) – з урахуванням теперішніх соціальних процесів в Україні та з горизонтом післявоєнної розбудови громадянського суспільства.

Ключові слова: функції релігії, соціальна відповідальність, цінності, релігійна свідомість, культура, душпастирська опіка, гуманітарна безпека.

Horokholinska Iryna,

D.Sc. (Religious Studies and Theology),

Associate Professor at the Department

of Philosophy and Cultural Studies

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

orcid.org/0000-0001-7921-8245

i.horokholinska@chnu.edu.ua

“VISUALIZATION” OF THE SOCIAL FUNCTIONS OF RELIGION THROUGH THE OPTICS OF WAR

The author of the article analyzes the complex of problems of religious studies, which are often concerning to the philosophy and psychology of religion – the social functions of religion in the aspect of their influence transformation in contemporary Ukraine. At the same time, there is an investigation into the peculiarities of religious consciousness and the mechanisms of the religious values postulation. Practical aspects of these components of religion can be observed in the sphere of social activity and social diversity.

To address this issue, the author has chosen a specific lens: the comprehension of the the war situation. The author considers social and psychoemotional grounds, which are the characteristic of the existence of religion in the Ukrainian society in the minds of the current Russian-Ukrainian war. And it is reflected the dynamics of religious processes, connecting with social reality. In the focus of attention there are primarily therapeutic and culture-forming functions. But also the integrative-disintegrative and world-view functions are interpreted.

It is outlined the main functions of religion current influence on the aspects of national, cultural and political self-confidence and choice. The author tries to understand social diversity and humanitarian security and the place

of the religious fold in them. The conclusion of article is about special value of religious enlightenment (and not just in the academic space) – with the awakening current social processes in Ukraine and with the horizon of the post-war reconstruction.

Key words: functions of religion, social responsibility, values, religious consciousness, culture, pastoral care, humanitarian security.

Вступ: питання про функції релігії як методологічна інтенція релігієзнавчої науки.

Якщо поставити собі завдання і в найпростіший спосіб промоніторити останні публікації за ключовими словами «релігія», «релігійність», які розміщуються на різноманітних платформах на кшталт «ResearchGate» чи «Academia.Edu», відвідати профілі колег-релігієзнавців з усього світу на ресурсах Google Scholar чи інших подібних, – ми побачимо, що ті релігієзнавчі теми, які видаються вже доволі активно обміркованими в одних контекстах, дістають нове прочитання в інших умовах чи країнах: під впливом конкретних соціальних змін, що відбуваються в різних куточках планети. Релігія – той предмет дослідження, котрий аж ніяк не доцільно вивчати суто лінійно, без урахування комунікативного й ціннісного середовища. Адже релігійність і релігійні практики – це завжди про осіб і спільноти, а отже, про динаміку й зміни. І навіть якщо не відбувається змін «букви», то це не означає ніби поступово не тривають зміни «духу» релігійних вчень та практик – синхронно із культурно-соціальними трансформаціями.

Українські соціальні реалії останніх років такі інтенсивні, що інколи навіть декада років змінює актуальну картину буття інституцій та спільнот: революція Гідності; окупація українських територій на Сході й початок війни за незалежність; виклики, що сколихнули увесь світ та пов'язані із пандемією COVID-19, а відтак – повномасштабна інвазія росії в Україну. І це на тлі того, до чого й так активно кілька десятиліть уже привертають увагу дослідники-гуманітарії: синергія секулярно-постсекулярних реалій облаштування релігійного життя.

Очевидно, що вся сукупність цих подій не змінює осердя соціальних функцій релігії, але поряд з тим спонукає переосмислювати дієвість тих із них, які могли сприйматися як доволі другорядні в інших соціальних реаліях. Ще 2016 р. українська релігієзнавиця Л. Филипович так висловлювалася про певні зміни в цьому контексті: «За сучасних умов релігійні інституції у своїй діяльності все більше

виходять за межі того, що характеризує їх як власне релігійні, оскільки у своїй діяльності вони значною мірою змушені переорієнтовуватися з вертикального підпорядкування відносин «людина-Бог» на горизонтальне «людина-людина» (а відтак – «церква-людина») <...>. Секуляризаційний процес виступає при цьому актом внутрішнього якісного трансформування релігійного комплексу, в ході якого відбувається розмивання межі між релігією і тим, що нею, власне, не є. Зрештою, це веде до істотного звуження сфери реалізації її традиційної функціональності, навіть зникнення деяких соціальних функцій релігії, зокрема, функції легітимації, перехід неосновних функцій в основні (благодійництво, освітньо-просвітництво) <...>» (Филипович, 2016, с. 65–66). І осмислення війни, котра в активній фазі точиться нині на українських територіях, стає найактуальнішою оптикою для візуалізації соціальних функцій релігії в Україні.

«Налаштування» цієї оптики дасть можливість не тільки експертно оцінити безпековий потенціал релігії, але й структурувати нагальні соціальні завдання, котрі суспільство у співпраці із релігійними інституціями найефективніше зможе розв'язувати в умовах війни та в післявоєнний час (нагадаємо, згідно з останніми соціологічними опитуваннями, – із початком повномасштабної російської агресії частка громадян, які визнають себе віруючими, зросла з 68% наприкінці 2021 року до 74% у листопаді 2022 р.» (Війна і Церква, 2022)).

Основний виклад матеріалу: Війна як особлива екзистенційна та соціальна ситуація (релігієзнавчий контекст). Трагічні події жорстокої, вкрай несправедливої війни, котру розв'язала проти нашої країни росія, – це та екзистенційна ситуація, що стійко та багатовекторно впливає на світоглядно-ціннісне самовизначення не тільки вірян, а й тих, хто позиціює себе «безрелігійно». Соціальні функції релігії в умовах війни завжди природно набували потужнішого та масштабнішого значення – добротинність, капеланство, духовний

супровід страждених вірян не тільки під час культових дій тощо. Але в ситуації цієї конкретної війни вони ще виходять чітко на виміри питань національної пам'яті й культури та гуманітарної безпеки. Особливо в уже згаданих умовах, коли постсекулярна реальність в нашій країні є такою, що релігія продовжує бути важливим чинником життя не тільки для практикуючих вірян, а й для нерелігійних громадян країни. Тому спробуймо детальніше обміркувати значущість певних функцій релігії в умовах війни.

Кожна родина, окрема особа в Україні стикаються із досвідом переживання несправедливості від тих бід, які щоденно вриваються в нашу повсякденність (для когось – стрічкою новин і моральними стражданнями, а для багатьох і реальними фізичними стражданнями, а нерідко й загибеллю). Годі додатково говорити власне про страх за життя рідних, а тим паче, про біль від їх втрати. Індивідуальна та суспільна теодицея в умовах війни – це невідмінний світоглядний запит для віднаходження підґрунтя для подальшого облаштування життя віруючої людини, котра, кожна по-своєму, але застановляється над питанням: «Чому Ти Мене покинув?» (Пс. 22:2; Мат. 27:46) (Біблія, с. 562, с. 938). Для невіруючого – це специфічна екзистенційна точка, яка так чи інакше актуалізує нове шукання відповіді на питання про аксіологічні основи Буття, хай до певної міри і в просторі «безбожності». Прагнення справедливого суду не тільки в юридичному, а в духовно-смысловому, метафізичному вимірі, а отже, апелювання до граничних мірил цінностей, неминуче перемешуються з досвідом відчуття несправедливості та втрати будь-яких моральних орієнтирів. В умовах війни сотеріологічні та есхатологічні мотиви пронизують різні рівні нашого існування особливо інтенсивно. Уся сукупність переживань за своє «сьогодні» та невпевненість у «завтра» в умовах війни, отже, динамічно впливають на світоглядний і ціннісний вибір.

Звісно, *терапевтична функція релігії* в такому випадку не обмежується суто капеланським служінням – хоча це один із найважливіших прикладів кристалізації цього потенціалу релігії в реальній практиці. Військове капеланство, медична душпастирська опіка – це царини, які війна заактуалізувала так потужно,

що нині відкриваються нові освітні програми, приймаються нові законодавчі ініціативи, котрі б сприяли законним (несуперечним Конституції України та принципу світоглядного плюралізму) механізмам найефективнішого використання цих можливостей, закладених у релігійній практиці (зокрема, дотичній до соціальної роботи й освіти). Цьому питанню вже присвячено чимало досліджень – передусім капеланству військовому. Перспективи душпастирської опіки в медичних закладах в Україні менш досліджені з релігієзнавчої точки зору. Але при цьому це тема не менш важлива. Адже тут ідеться про умови та підстави духовного супроводу не тільки військових у госпіталях, а й у тому числі їхніх рідних та й загалом цивільного населення – і під час війни, і в повоєнний період. Духовні кризи, переживання пограничних станів війна тільки лакмусовим папірцем увиразнила. Фізичні страждання воїнів-героїв, котрі потрапляють на лікування, переживання за їхнє майбутнє членів родин – зробили більш видимою необхідність не тільки фахової медичної підготовки персоналу лікарень та клінік. Актуалізується й наявність у них вміння надати кваліфікований духовний супровід та підтримку, котрі інколи значно впливають на якість проходження конкретних медичних процедур. Але в паліативних центрах та й загалом клініках, що працюють із важкими хворими, такий навик наявних медичних працівників, окремої групи фахівців чи одного спеціаліста, що здатен був би надати таку підтримку є, як свідчить практика західних країн, доволі вагомим (Див.: McCurry I., Jennett P. Oh J. and other, 2021).

Якщо детальніше аналізувати досвід інших країн (але це все ж завдання окремого дослідження), духовний супровід – це не про суто священниче служіння чи соціально зорієнтовану роботу священнослужителя в медичних закладах. Такий супровід може здійснювати і світська особа, але яка володіє базовими знаннями про сутнісні характеристики релігійної віри та її світоглядно-психологічне значення в житті людини, особливості релігійних систем світу (чим переконання та учення, наприклад, про спасіння або гріх відрізняються у християнстві та індуїзмі, мусульманстві та юдаїзмі тощо) і має достатні навички психолого-комунікативної взаємодії, а водночас конкретні медичні знання.

Наразі існує схема впровадження медичного капеланства в Україні, що потребує дієвої інтенсифікації на місцях. Для цього богословам, релігієзнавцям, психологам, медикам та співробітникам державних установ потрібно синергійно підійти до питання підготовки освітніх стратегій для медичних закладів у царині післядипломної підготовки тих, хто має намір спробувати себе у функції медичного капелана.

Але й на цьому терапевтичний потенціал релігії не вичерпує себе. Психологи наполягають, що «релігія може дати особистості так звані копінг-стратегії як загальні схеми чи структури психологічного подолання складних життєвих ситуацій... виділяють три варіанти копінг-стратегій: 1) стиль відстрочки – людина у всьому покладається на Бога; 2) прямий стиль – провідна роль у подоланні стресу надається індивідуальності релігійної особистості; 3) колаборативний стиль – Бог і людина працюють разом над вирішенням ситуації» (Коструба, 2020, с. 114). Перший стиль має як свої переваги, так і недоліки. Під час війни словосполучення «надія на Бога» таки може мати лікувальний і мотиваційний потенціал. «Відстрочуючи», довіряючи дії Провидінню, людина дозволяє собі хоча б не хвилюватися за ті речі, на які вона вплинути ніяк не може, – й уже в такий спосіб знижує рівень стресу. Але якщо згідно з цією настановою людина повністю перекладає всю відповідальність на Надприродне або взагалі домінантно розглядає війну як покарання Бога, – це може мати й деструктивний характер як для особистості, так і для суспільства загалом. Відома проповідь-звернення предстоятеля УПЦ Онуфрія Березовського на початку широкомасштабного вторгнення, яку зокрема, аналізують на ресурсах, близьких до цієї релігійної структури, якраз просякнута таким нарративом – війна є наслідком гріха, в якому ми загрузли. Гріх як передумова присутності зла у світі – нарратив цілком у християнському дусі. Але тут виникає логічне питання: про чий гріх ідеться? Про гріх жертви чи її мучителя? Відповідь прочитується не між рядків, а чітко прописана у згаданій статті: «Усі ми винні у тому, що відбувається нині в Україні» (Власов, 2022). А сам митрополит Онуфрій у зверненні, яке є вільно

доступне в Мережі¹, визначає жертву і агресора, тобто український і російський народи, через займенник «ми» і каже буквально: «це ганьба для нас». Така настанова є згубною та маніпулятивною, адже зміщує акцент відповідальності за розв'язану війну у свідомості вірних цієї Церкви з власне країни-агресора на «усіх». Уже є чимало виступів та аналітичних статей, які обмірковують згубність зрівняння жертви та агресора, а тому не будемо окремо зупинятися на цьому. Вкажемо тільки, що коли такими категоріями міркує релігійний, культурний чи політичний лідер, який географічно та ментально далекий від українських реалій – це хоча б деким пояснюється неінформованістю, обмеженістю, нехай і безвідповідальною з багатьох точок зору. Але як, окрім як потуранням агресорові і його маніпуляціям, можна охарактеризувати таку позицію лідера Церкви, що називає себе українською? Отож, така специфіка релігійного чинника впливати на особу може використовуватися інколи і у згубних цілях – про що потрібно пам'ятати в умовах війни.

Якщо ж повернутися до згаданих копінг-стратегій, то найбільш продуктивним із них психологи називають останній варіант. Саме він про те, що людина, яка вірить в Абсолютні цінності та Божий промисел у її житті, намагається діяти ціннісно й соціально відповідально, адже не втрачає надії, бо покладається на справедливу відплату й торжество Добра над Злом. Цей вагомий аргумент, отже, може бути використаний у нарративах, до прикладу, проповідей, звернень, послань релігійних лідерів. Ідеться про потребу більше уваги в таких форматах взаємодії з паствою приділяти соціальним питанням сьогодення, але у напрямку пошуку простору надії – не ілюзорної, не надуманої, а такої, що впливає із суті аксіологічних засад релігій, які вони представляють. Такі меседжі будуть позитивними мотиваціями до активності у спільності та солідарності, творіння койнонічного простору взаємодопомоги й взаємопідтримки, що є важливими під час війни.

Не менш продуктивним в цьому напрямку є й сугестивний потенціал мистецтва, що

¹ Відео проповіді, зокрема, є доступним у мережі на ресурсах YouTube – Звернення Блаженнішого митрополита Онуфрія до української пастви. *Youtube*. <<https://www.youtube.com/watch?v=34dSEGrQHxY>> (2022, лютий, 22)

інтерпретує релігійні символи чи образи на тлі подій війни. Так, релігія через мистецтво надає можливості людині пережити, переосмислити власне місце у світі: катарсично подолати ті проблеми, які в житті «тут і тепер» здолати не так просто.

Культура та релігія мають багато точок перетину і не тільки через посередництво власне мистецтва – це загальновідомий факт. **Культуроформуюча функція релігії** в умовах війни, особливо тієї, що відома ще своїми гібридними відгалуженнями саме в царині історичної пам'яті та культури, – набуває статусу безпечного. Особливо, якщо пам'ятати, що релігія формуючи культуру, з іншого боку, – транслює певні культурні пріоритети суспільству. І тому, важливо в умовах війни звертати увагу не тільки на те, як релігійні лідери інтерпретують «Град Небесний», але який формат «Граду Земного» вони культивують. Ось чому в умовах війни настільки важливим є те, чи теми мови та української історії інтерпретуються в культурній, гомілетичній і суспільно значущій практиці на засадах, наприклад, ідеологем «руського міра», чи ж із позицій адекватного розуміння культурно-ідентичнісних аспектів української історії від часів Київської Русі і до сьогодення. Адже, псевдоісторичні твердження та маніпулятивні, навмисно перекохані факти, які спотворюють специфіку виникнення певних культурних феноменів, в тому числі висловлювання щодо генези української нації й української мови стали умовним ідеологічним плацдармом для «обґрунтування» причин початку війни тоталітарним лідером країни-агресорки перед «світовою спільнотою». Опосередковане чи пряме підтвердження через релігійну практику та проповідь таких ідей («спільного (з Росією) простору віри та культури», «єдиної мови» або ж «неповноцінності української мови» тощо) – це чинники гри на полі ворога в питаннях безпеки. І структура «У»ПЦ в тих чи інших формах культивувала це весь період свого існування, зокрема, й з часу початку російської агресії в 2014 р.

Більше того, подібні питання сприяють збереженню напруги всередині власне українського суспільства, адже освячувані релігійною традицією культурні феномени чи обряди в межах релігійної свідомості набувають статусу непорушних істин. І це в умовах,

коли об'єднаність та спільнотність є такими важливими. А їх інколи релігійні лідери свідома можуть розколювати через мову релігійної нетерпимості щодо представників інших релігійних спільнот, суспільних й культурних лідерів чи історичних персонажів, що відіграли важливе значення в українській історії.

У цьому контексті варто наголосити, що **інтеграційно-деінтеграційна функція релігії** в умовах війни перетворюється власне на ту, котра повинна перебувати під пильним оком не тільки релігієзнавців, а й безпекових служб. Звичайно, релігійна приналежність, особливо якщо йдеться про релігійне розділення в межах однієї конфесії, – це й поза вимірами війни аспекти чутливі та є чинниками гармонійного чи дисгармонійного розвитку суспільних взаємин у країні. Але коли функція дезінтеграції на ґрунті релігійної приналежності реалізується ще й у вимірах мови, розуміння історії, витлумачення героїв країни чи взагалі самого поняття «своя країна», – це вже не просто розділення виключно за принципом релігійної приналежності, але свідоме використання релігії у напрямку, що стосується безпеки територіальної цілісності та устрою країни.

Замість висновків: про світоглядну просвіту, релігієзнавчу освіту та питання безпеки. Отже, рефлексії щодо війни як особлива оптика витлумачення процесів, які відбуваються в країні, дещо в новій актуальності «підсвічують» соціальні функції релігії та релігійності. І якщо не зважати на це, є загроза не тільки для гармонійної комунікації в суспільстві, але й реальна небезпека, яка, проростаючи із царини гуманітарної, виливається в мілітарну конкретику. Тому загалом можемо висновувати про важливість **світоглядної функції релігії**, тобто того, які настанови й цінності, критерії витлумачення світу і людського покликання пропонує релігійний світогляд. Глибинніше та відповідальніше розуміння цієї функції потрібне не тільки рядовим вірянам, але загалом фахівцям різних соціально значущих сфер та чиновникам. Релігієзнавча освіта та просвіта – це частина цілісної стратегії гуманітарної безпеки країни, що має бути впроваджувана на принципах свободи совісті та пошани до релігійного плюралізму, але без втрати чутливості до питань національної і культурної безпеки. Використання релігії в політичних цілях, або з метою ідеологічного впливу на суспільство, підбурення

його до війни чи інших революційних рішень – далеко не новина для світової історії. Однак нині країна-агресор і її сателіти демонструють новий виток цього. Ї ефективно протистояти цьому

можна лише спільними зусиллями науковців і релігійних лідерів, що дійсно мають соціальну відповідальність, а також різних структур культури та громадянського суспільства.

Список використаних джерел:

1. McCurry, I., Jennett, P. Oh, J., White, B., and DeLisser, H. M. (2021). Chaplain care in the intensive care unit at the end of life: a qualitative analysis, *Palliative Medicine Reports*, 2:1, 280–286.
2. *Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов.* (2020). Київ : Українське Біблійне Товариство.
3. Війна і Церква. Церковно-релігійна ситуація в Україні 2022 р. (листопад 2022 р.). *Разумков Центр*. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/viina-i-tserkva-tserkovnoreligiina-sytuatsiia-v-ukraini-2022r-lystopad-2022r?fbclid=IwAR1NxjtMmncRIVWv-UoneYZLlu4471nR3kwxAnFCK_JHIWqZPnYhbxxYakg> (2023, лютий, 16).
4. Власов, А. Духовні причини війни. *СПЖ*. <<https://spzh.news/ua/chelovek-i-cerkovy/86711-duhovnyje-prichiny-vojnuy>> (2022, лютий, 26).
5. Коструба, Н. С. (2020). Психічне здоров'я і релігія: роль душпастирської опіки в медичних закладах. *Теорія і практика сучасної психології*, 1 (1), 113–117.
6. Филипович, Л. (2016). Трансформація функціональності релігії в сучасну добу: причини і наслідки. *Українське релігієзнавство*, 78, 61–67.

References:

1. McCurry, I., Jennett, P. Oh, J., White, B., and DeLisser, H. M. (2021). Chaplain care in the intensive care unit at the end of life: a qualitative analysis, *Palliative Medicine Reports*, 2:1, 280–286.
2. *Bibliia. Suchasnyi pereklad z davnoievreiskoi ta davnohretskoi mov* [Bible. Modern translation from ancient Hebrew and ancient Greek languages]. (2020). Kyiv : Ukrainske Bibliine Tovarystvo [in Ukrainian].
3. Viina i Tserkva. Tserkovno-relihiina sytuatsiia v Ukraini 2022 r. (lystopad 2022 r.). *Razumkov Tsentri* [Razumkov Centre]. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/viina-i-tserkva-tserkovnoreligiina-sytuatsiia-v-ukraini-2022r-lystopad-2022r?fbclid=IwAR1NxjtMmncRIVWv-UoneYZLlu4471nR3kwxAnFCK_JHIWqZPnYhbxxYakg> (2023, January, 16) [in Ukrainian].
4. Vlasov, A. Dukhovni prychyny viiny. *SPZh* [UOJ – Union of Orthodox Journalists]. <<https://spzh.news/ua/chelovek-i-cerkovy/86711-duhovnyje-prichiny-vojnuy>> (2022, January, 26) [in Ukrainian].
5. Kostuba, N. S. (2020). Psykhichne zdorovia i relihiia: rol dushpastyrskoi opiky v medychnykh zakladakh. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykhologii* [Theory and practice of modern psychology], 1 (1), 113–117 [in Ukrainian].
6. Fylypovych, L. (2016). Transformatsiia funktsionalnosti relihii v suchasnu dobu: prychyny i naslidky. *Ukrainske relihiieznavstvo* [Ukrainian religious studies], 78, 61–67. [in Ukrainian].